

LITERARY TEXT RESEARCH

Safavid era culture from the perspective of Khan Ahmad Khan Gilani's letters

Negin Saleh Moghaddam

M.A. in Persian Language and Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran; negin.salehmoghaddam@gmail.com

Maryam Salehinia*

Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad Iran; m.salehinia@um.ac.ir

Mohsen Noghani Dokht Bahmani

Associate Professor, Department of Social Sciences, Ferdowsi university of Mashhad, Mashhad, Iran; noghani@um.ac.ir

Article Type

Research Article

Article History

Received

December 08, 2023

Revised

September 15, 2024

Accepted

October 16, 2024

Published Online

??, ?

Keywords

Culture, Khan Ahmad Gilani's letters, Method of qualitative content analysis, Safavid era

ABSTRACT

The letters of Khan Ahmad Gilani offer a wealth of insights into the political landscape, beliefs, culture, and social life of the populace during the Safavid era—insights that are seldom found in alternative sources. This research endeavors to uncover the cultural manifestations inherent in these letters through qualitative content analysis, aiming to construct a comprehensive cultural portrait of that period based on the extracted data. Given the proliferation of religious sentiments during the Safavid period, the letters in this collection prominently feature numerous references to religious themes. These references, alongside folk beliefs and linguistic elements, collectively contribute to a nuanced representation of the cultural milieu of the time. Moreover, the letters provide a multifaceted array of political, social, economic, and cultural information. From this analysis, it can be inferred that the domain of culture encompasses a broader range of content compared to other societal categories. Notably, the categories of language and religious beliefs emerge as the most frequently discussed aspects within the cultural discourse, underscoring their significance in understanding the societal context of the Safavid era.

This is an in-press (online first) article which will be assigned to a future issue of the journal.

© 2025 by Allameh Tabataba'i University Press

Print ISSN: 2251-7138 Online ISSN: 2476-6186

Publisher: Allameh Tabataba'i University Press

Homepage: <https://ltr.atu.ac.ir>

DOI: [10.22054/ltr.2024.77104.3788](https://doi.org/10.22054/ltr.2024.77104.3788)

ATU
PRESS

Introduction

Historical documentation attests to the fact that the Safavid era, particularly the 42-year reign of Shah Abbas I (996–1038 AH), occupies a pivotal position in the history of post-Islamic Iran. The textual and artistic artifacts from this period not only reflect the Shah's endeavors to consolidate political power and stimulate economic prosperity but also demonstrate his significant contributions to religious, artistic, and literary culture.

Literary texts, regardless of their genre, serve as reflections of the social culture of the author's era. The linguistic elements employed within them reveal the linguistic culture, religious and social beliefs of the author and offer insights into the prevailing beliefs, practices, rituals and traditions of the populace of that period. Correspondence, too, is not exempt from this principle. Letters, depending on the period in which they were composed, can encapsulate the cultural and social aspects of their respective eras. One such example is the letters of Khan Ahmad Khan Gilani, which belong to the Safavid period.

Khan Ahmad Gilani, the last ruler of the Karkiya dynasty, governed the region of Gilan during the reigns of Shah Tahmasb and Shah Abbas I. Following the death of his father, he assumed power and was appointed as the governor of Bieh-pish and Bieh-pas by the Safavid monarch. Although renowned for his patronage of literature and the arts, Khan Ahmad was also notorious for his ruthlessness. His rebellion against Shah Tahmasb led to his imprisonment in Qahqaha Fortress for nearly eight years. After his release in 983 AH, he resumed his governance of Gilan, only to find his power curtailed with the ascension of Shah Abbas I. In his effort to centralize power and eliminate the influence of local dynasties, Shah Abbas sought to dismantle the authority of Khan Ahmad. Consequently, despite all his resistance against the Shah, Khan Ahmad was forced to flee to the Ottoman Empire in 1000 AH, ultimately conceding Gilan to Shah Abbas I (Navaei, cited in Nowzad, 1994: 8–12).

The Letters of Khan Ahmad Khan Gilani, comprising 108 documents, were edited by Fereydon Nowzad and published in 1994, with a critical introduction by Abdul Hossein Navaei. These letters, largely official in nature, include nine addressed to Safavid monarchs, including Shah Tahmasb, Shah Abbas, and Sultan Hamza Mirza. Additionally, the collection contains 55 decrees or responses to provincial governors and officials, two letters to foreign rulers, nine letters from Safavid kings, and two letters from the governors of Gilan and Mazandaran addressed to Khan Ahmad. The remainder consists of public petitions and Khan Ahmad's responses to these requests. The letters are a rich repository of political, economic, social, and cultural information, offering a unique perspective on the societal structures and daily life of the period.

Theoretical foundations

Culture encompasses all aspects related to human beings, their beliefs, and actions. This social domain comprises three fundamental systems: the system of cognitions and beliefs, the

system of values, and the system of behaviors (Pourezat, 2015: 30-33). According to this definition, all religious beliefs, ritual practices, shared societal convictions, values, norms, linguistic expressions, and cultural practices that stem from the attitudes and dispositions of individuals within a particular society or community collectively shape the culture of that environment.

For a more comprehensive analysis of the cultural manifestations during the era of Khan Ahmad, it is necessary to elucidate certain concepts pertinent to this topic, particularly the notions of "society" and "community." Sociologists define a community as a small group of people "who share commonalities in soil, blood, temperament, and culture" (Hazrati Some'e and Mobarak, 2014: 3). In contrast, society is characterized as a collective entity composed of social groups that maintain interactions and share a common culture (Nikgozar, 1994: 140). Hence, society represents the overarching social framework governing the social existence of individuals within a cultural-historical context, wherein social relationships, institutions, and social groups are constituted. Conversely, the concept of community is more closely aligned with the lived realities of social life, reflecting the ongoing interactions within more confined historical and cultural spheres, such as a neighborhood or a specific geographic locale.

Consequently, society as a whole may be conceptualized as a social system encompassing four distinct domains: political, economic, social, and cultural. The principal element of politics is power; economics is concerned with material capital; social dynamics revolve around relationships and bonds, and culture is understood through the lens of beliefs and values (Chalabi, 2015: 37-55). Given that examining the literary works of any given period provides invaluable insights into the lives of its people, this study endeavors to analyze the letters of Khan Ahmad Gilani through the lens of cultural expressions.

Research background

Some studies have explored social, political, and historical issues within society through the lens of letters. For instance, in the article "The Reflection of Religious Approaches in the Correspondence of the Safavid Era" (2012), Abdullah Motavalli highlights the religious themes in the letters, emphasizing the use of Quranic verses and hadiths to defend the Shiite faith and affirm the legitimacy of the Imams—particularly the Imamate of Ali. Sara Zabanfahm Nasiri, in her article "Reactions to Prohibitions on Alcohol, Narcotics, and Shaving in Several Letters of the Eleventh Century" (2017), first explains the context behind Shah Abbas and other Safavid kings' decrees banning the use of alcohol, narcotics, and shaving. She then recounts society's reactions to these edicts through letters from that period. In the article "The Gilan Question and Correspondence Between the Ottoman and Safavid States, 999-1005 AH/1590-1596 AD" (2017), Jihad Aydogmusoglu, translated by Ahmad Borjloo and Nasrollah Pourmohammadi Amlashi, analyzes the historical and political issues of the time, focusing on the letters of Khan Ahmad Gilani.

Another set of studies introduces historical figures and examines their lives through their letters. For example, Mohsen Bahramnejad, in "The Correspondence of Mohammad Hossein

Tafreshi: An Inquiry into His Cultural and Administrative Life" (2008), provides an overview of Tafreshi's correspondence manuscripts, offering insights into his life, knowledge, and relationships with individuals and statesmen of the Safavid era, all derived from his letters. Similarly, Saeed Bozorg Bideli and Nafiseh Irani, in "A Study of the Life of Mir-Tazkareh Through His Correspondence" (2011), shed light on the life of Taqi al-Din Kashani based on his letters. Another source related to the methodology of this research is The Social Culture of Rumi's Era (2010) by Mahboubeh Mobasher. In this work, the author examines the reflection of social manifestations in Rumi's works across five sections: beliefs, folk culture, miscellanea, language, and proverbs, supported by textual examples.

There remains a gap in literary research concerning the cultural manifestations of everyday life in the Safavid era, specifically through the lens of the extant letters from this period. Thus, this study aims to analyze the cultural expressions of Safavid society by examining the letters of Khan Ahmad Gilani through an interdisciplinary approach, treating the letters as a form of literary text.

Methodology

There are various scientific methods for analyzing and deducing the underlying elements in letters, one of which is content analysis. Given that the present study focuses on analyzing the cultural components of the Safavid era, all the letters within the textual corpus have been examined using the qualitative content analysis method. Among the approaches to content analysis (quantitative and qualitative content analysis), the qualitative approach emphasizes the latent themes of a text, striving to interpret and infer their meanings through deeper analysis (Momeni Rad et al., 2013: 195-196).

Accordingly, in this research, all the concepts embedded in the text have been subjected to analysis. To enhance reliability, the findings were reviewed by qualified experts. Furthermore, references were made to sources that effectively illuminate the cultural aspects of that period, and the results were compared with the discussions in those works. The findings from the examination of the letters indicate that the cultural domain encompasses religious and social beliefs, language, and social traditions.

Conclusion

Upon examining the letters of Khan Ahmad Gilani, the first issue that captures attention regarding the culture of the Safavid era is the religious themes presented within these correspondences. Based on these themes, it can be posited that society at that time had a distinctly religious orientation, and individuals possessed strong beliefs that they expressed even in their written communications. The frequent use of Quranic verses and hadiths within the texts reflects the authors' commitment to upholding the words of God and the Infallibles (PBU^T). This not only articulates Shiite perspectives but also engages in theological dialogues with Sunni and Zaydi sects, as well as addresses Fiqhi and Sufi issues, all of which testify to

the prevailing religious atmosphere of the period, significantly influenced by the expansion of Shi'ism.

Following the discussions of religious rites, another cultural content evident in the letters comprises linguistic elements reflected in the usage of Turkic and Gilaki vocabulary, poetry, and colloquial expressions. The Azerbaijani heritage of the Safavid rulers and Khan Ahmad's connection to the Gilan region account for the abundance of Turkic and Gilaki lexicons—as markers of a specific community—in the correspondence. Notably, the extensive employment of poetry alongside proverbs and idiomatic expressions reveals both Khan Gilani's appreciation for poetry and the sentiments and beliefs of the people of that era. These poems are thematically related to religious discourse and are attributed to various poets from both the past and contemporary periods of the Safavids, with some letters even composed in verse.

Moreover, considering the epic meters used in the letters—particularly the allusions to Ferdowsi's *Shahnameh*—the significance of national identity in the culture and literature of that time becomes apparent. Other linguistic cultural elements include proverbs derived from the beliefs and life experiences of individuals. Additionally, social traditions and superstitions reflect the popular perceptions of that time, playing a substantial role in portraying the cultural landscape of the period.

CONFIDENTIAL

فرهنگ عصر صفوی از منظر نامه‌های خان احمدخان گیلانی

کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران؛

negin.salehmoghadam@gmail.com

نویسنده مسئول؛ استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران؛

m.salehnia@um.ac.ir

دانشیار، گروه علوم اجتماعی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران؛

noghani@um.ac.ir

نگین صالح مقدم

مریم صالحی نیا*

محسن نوغانی دخت

بهمنی

چکیده

نامه‌های خان احمدخان گیلانی دربردارنده حقایق گوناگون از اوضاع سیاسی، باورها، فرهنگ و زندگی اجتماعی مردم است که در عصر صفوی نگاشته شده و نمونه‌های آنها در منابع دیگر کمتر یافت می‌شود. این جستار کوشیده است با روش تحلیل محتوای کیفی، جلوه‌های فرهنگی جامعه را از محتوای نامه‌ها بیابد و تا حد امکان سیمای فرهنگی آن زمان را در عرصه‌های گوناگون و بر مبنای اطلاعات به دست آمده تبیین کند. با نظر به رشد نگرش‌های دینی در عصر صفوی، در نامه‌های این مجموعه اشارات فراوان به مسائل اعتقادی دیده می‌شود که در کنار باورهای عامیانه و عناصر زبانی می‌تواند تصویری از فرهنگ جامعه آن دوره به دست دهد. با توجه به اطلاعات مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی موجود در نامه‌ها، می‌توان نتیجه گرفت که حوزه فرهنگ در قیاس با سایر ساحت‌های جامعه، از محتوای متنوع‌تری برخوردار است و دو مقوله زبان و باورهای دینی بالاترین بسامد را در بحث فرهنگ دارا هستند.

نوع مقاله

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله

تاریخ دریافت:

۱۴۰۲/۰۹/۱۷

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۰۶/۲۵

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۰۷/۲۵

تاریخ انتشار:

۴۴۴

کلیدواژه‌ها

فرهنگ، نامه‌های خان احمد

گیلانی، تحلیل محتوای

کیفی، عصر صفوی

این نسخه اولیه مقاله پذیرفته شده برای چاپ است که به صورت برخط در دسترس گرفته است و در یکی از شماره‌های آتی نشریه منتشر خواهد شد.

© ۱۴۰۴ دانشگاه علامه طباطبائی

ناشر: دانشگاه علامه طباطبائی

شاپا چاپی: ۷۱۳۸-۲۲۵۱

شاپا الکترونیکی: ۶۱۸۶-۲۴۷۶

نشانی وبگاه: ltr.atu.ac.ir

۱- درآمد

با استناد به تواریخ، عصر صفوی به خصوص دوران ۴۲ ساله حکومت شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ق) در تاریخ ایران پس از اسلام اهمیت ویژه‌ای دارد. آنطور که از آثار متنی و هنری به‌جامانده از آن زمان می‌توان تلاش شاه برای اقتدار سیاسی و رونق اقتصادی کشور و اقدامات فرهنگی وی در زمینه‌های مذهب، هنر و ادبیات را ملاحظه کرد.

متون ادبی در هر ژانری که نگاشته شده باشند، بازتاب‌دهنده فرهنگ اجتماعی عصر مؤلف خویش اند؛ عناصر زبانی به کاررفته در آنها نشان‌دهنده فرهنگ زبانی، باورهای مذهبی و اجتماعی نگارنده گویای باورهای رایج عمومی و کنش‌ها و سنت‌های مردمی نمایانگر آداب و رسوم مردم عصر اوست. با این وجود نامه‌ها نیز از این قاعده مستثنی نبوده و بسته به این که در چه روزگاری نگارش یافته باشند، می‌توانند جلوه‌های فرهنگی و اجتماعی آن دوره را بازنمایی کنند. یکی از این آثار نامه‌های خان احمدخان گیلانی است که به دوره صفوی تعلق دارد.

خان احمد گیلانی آخرین فرد از خاندان کارکیا، معاصر با شاه طهماسب و شاه عباس اول صفوی در گیلان حکومت می‌کرد. وی پس از مرگ پدرش بر تخت سلطنت نشست و از سوی سلطان صفوی به حکومت بیه‌پیش و بیه‌پس ۱ منصوب شد. خان فردی ادیب و هنردوست اما خونریز بود و برخی کارشکنی‌های وی در برابر شاه طهماسب سبب شد تا حدود هشت سال در قلعه قهقهه زندانی شود. در سال ۹۸۳ق از زندان آزاد شد و چند سالی بر گیلان حکومت کرد تا آنکه شاه عباس اول به سلطنت رسید. این پادشاه با هدف یکپارچه‌سازی حکومت در ایران، بر آن بود تا بساط سلسله‌های محلی را برچیند. بنابراین پایه‌های قدرت خان سست شد و خان با تمام ایستادگی‌ها در برابر شاه، در سال ۱۰۰۰ق به عثمانی گریخت و گیلان را به شاه عباس اول تسلیم نمود (نوایی نقل در نوزاد، ۱۳۷۳: ۸-۱۲).

نامه‌های خان احمد گیلانی مشتمل بر یکصد و هشت فقره نامه در سال ۱۳۷۳ توسط فریدون نوزاد تصحیح و با مقدمه عبدالحسین نوایی به چاپ رسید. این نامه‌ها غالباً دیوانی بوده و دربردارنده ۹ نامه به قلم خان احمد خطاب به شاهان صفوی چون شاه طهماسب، شاه عباس و سلطان حمزه میرزا، ۵۵ نامه در قالب پاسخ نامه یا احکام او به حکام ولایات و مقامات حکومتی، ۲ نامه به سلاطین خارجی، ۹ نامه از شاهان صفوی و ۲ نامه از حکام گیلان و مازندران به خان و مابقی عرایض مردم و پاسخ خان

بدیشان است. انبوه اطلاعات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی این نامه‌ها به‌حدی است که می‌توانند تا حدودی سیمای جامعه و زندگی مردمان آن روزگار را پیش چشم خواننده به‌تصویر بکشند.

۲- مبانی نظری

فرهنگ شامل هر مقوله‌ای است که با انسان و باورها و کنش‌های او سروکار دارد. این حوزه اجتماعی از سه نظام اصلی یعنی نظام شناخت‌ها و باورها، نظام ارزش‌ها و نظام رفتارها تشکیل شده است (پورعزت، ۱۳۸۵: ۳۰-۳۳). با این تعریف کلیه اعتقادات مذهبی و اعمال آیینی، باورهای مشترک میان مردم یک جامعه، ارزش‌ها، هنجارها، جلوه‌های زبانی و کنش‌های فرهنگی که برگرفته از نگرش و روحیات انسان‌های یک جامعه یا اجتماع خاص باشد، فرهنگ آن محیط را شکل می‌دهد.

برای تحلیل دقیق‌تر جلوه‌های فرهنگی در عصر خان احمد لازم است ابتدا برخی مفاهیم مرتبط با این موضوع به خصوص دو مفهوم «جامعه» و «اجتماع» تبیین شود. بر مبنای تعریف جامعه‌شناسان، اجتماع جمع کوچکی از مردم است «که در خاک، خون، خوی و فرهنگ مشترکند» (حضرتی صومعه و مبارک، ۱۳۹۴: ۳) و جامعه مجموعه‌ای متشکل از گروه‌های اجتماعی است که با یکدیگر در ارتباط بوده و از فرهنگ مشترکی برخوردار هستند (نیک‌گهر، ۱۳۷۳: ۱۴۰). بدین ترتیب، جامعه چارچوب اجتماعی حاکم بر زندگی اجتماعی مردم در یک گستره فرهنگی - تاریخی است که روابط اجتماعی، نهادها، و گروه‌های اجتماعی در آن شکل می‌گیرند. اما اجتماع که ارتباط بیشتری با حقیقت زندگی اجتماعی دارد، ناظر بر تعاملات جاری در قلمروهای تاریخی و فرهنگی محدودتر همچون محله یا یک محدوده جغرافیایی مشخص است. به همین جهت جامعه کل را می‌توان به‌عنوان نظام اجتماعی در هر یک از فازهای چهارگانه سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی قرار داد. عنصر اصلی سیاست قدرت است. اقتصاد با سرمایه مادی سروکار دارد. در حوزه اجتماع روابط اجتماعی و پیوندها مطرح است و فرهنگ با باورها و اعتقادات مردم معنا می‌یابد (چلبی، ۱۳۷۵: ۳۷-۵۵). از آنجا که بررسی آثار نگاشته شده در هر دوره اطلاعات ارزشمندی از زندگی مردمان آن زمان به‌دست می‌دهد، در این جستار کوشش شده نامه‌های خان احمد گیلانی از منظر جلوه‌های فرهنگی بررسی شود.

۳- روش پژوهش

برای تحلیل و استنتاج عناصر نهفته در نامه‌ها روش‌های علمی مختلفی وجود دارد که یکی از آنها روش تحلیل محتواست. از آنجایی که مقاله حاضر بر تحلیل مؤلفه‌های فرهنگی عصر صفوی متمرکز

است، تمامی نامه‌های پیکره‌متنی به روش تحلیل محتوای کیفی مورد تحلیل قرار گرفته است. در میان رویکردهای تحلیل محتوا (تحلیل محتوای کمی و کیفی)، رویکرد تحلیل محتوای کیفی بر مضامین پنهان یک متن تکیه دارد و می‌کوشد با تفسیر آن مضامین، معنای آنها را استنباط و استخراج کند (مؤمنی راد و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۹۵-۱۹۶).

به این ترتیب در این پژوهش همه مفاهیم مندرج در متن مورد تحلیل قرار گرفته است. برای افزایش پایایی، نتایج حاصل شده از نظر اساتید ذی‌صلاح گذشته است. ضمن این که در این کار به منابعی که توانسته‌اند مسائل فرهنگی آن دوره را نشان دهند، مراجعه و نتایج با مباحث آن آثار مقایسه شده است. نتایجی که از بررسی نامه‌ها به دست آمده نشان می‌دهد که حوزه فرهنگ باورهای دینی و اجتماعی، زبان و سنت‌های اجتماعی را دربر گرفته است.

۴- پیشینه پژوهش

برخی پژوهش‌ها به بررسی مسائل اجتماعی، سیاسی و تاریخی جامعه از خلال نامه‌ها پرداخته‌اند. از جمله مقاله «بازتاب رویکردهای مذهبی در مراسلات عصر صفوی» (۱۳۹۱) از عبدالله متولی به موضوعات مذهبی نامه‌ها و کاربرد آیات و روایات به منظور دفاع از مذهب شیعه و حقانیت ائمه -به‌ویژه امامت حضرت علی(ع)- اشاره داشته است. سارا زبان‌فهم نصیری در مقاله «واکنش به فرامین ممنوعیت شراب، مواد مخدر و ریش‌زدن در چند نامه اخوانی از قرن یازدهم» (۱۳۹۶) ابتدا زمینه‌های صدور فرمان ممنوعیت استعمال شراب و مواد مخدر و فرمان ریش توسط شاه عباس و دیگر شاهان صفوی را شرح داده و در ادامه، واکنش اقشار جامعه نسبت به این فرمان‌ها را از خلال نامه‌ها بازگو کرده است. مقاله «مسئله گیلان و مکاتبات بین دولت عثمانی و دولت صفوی، در فاصله سال‌های ۱۰۰۵-۹۹۹ هـ ق/ ۱۵۹۰-۱۵۹۶ م» (۱۳۹۶) از جهاد آیدوغموش اوغلو ترجمه احمد برجلو و نصرالله پورمحمدی املشی نیز با نظر به نامه‌های خان احمد گیلانی به تبیین مسائل تاریخی -سیاسی آن دوره پرداخته است. گروهی دیگر از پژوهش‌ها به معرفی یک چهره تاریخی و شرح احوالش از رهگذر نامه‌های او پرداخته‌اند؛ از جمله محسن بهرام‌نژاد در مقاله «منشآت محمدحسین تفرشی کندوکاوی در زندگی فرهنگی و دیوانی او» (۱۳۸۷) ضمن معرفی نسخه‌های منشآت مذکور، اطلاعاتی از زندگانی مؤلف، معلومات و روابط او با افراد و دولتمردان عصر صفوی گزارش داده که از خلال نامه‌های وی به دست آمده است. سعید بزرگ بیدلی و نفیسه ایرانی در مقاله «بررسی زندگانی «میرتذکره» در آینه منشآت او» (۱۳۹۰) به بیان احوال تقی‌الدین کاشانی بر اساس نامه‌های وی

پرداخته است. منبع دیگری که از لحاظ روش با این پژوهش مرتبط است، فرهنگ اجتماعی عصر مولانا (۱۳۸۹) از محبوبه مباحثی است. نویسنده در این اثر کوشیده تا بازتاب مظاهر اجتماعی در آثار مولانا را در پنج بخش عقاید، فرهنگ عامه، پراکنده‌ها، زبان و ضرب‌المثل‌های رایج همراه با نمونه‌های متنی نشان دهد.

جای پژوهشی که جلوه‌های فرهنگی زندگی مردم در عصر صفوی را با تکیه بر نامه‌های باقیمانده از این دوره بررسی کند در میان پژوهش‌های ادبی خالی است. بنابراین این پژوهش می‌کوشد با نظر به نامه‌های خان احمدخان گیلانی و با دیدگاه بینارشته‌ای، مظاهر فرهنگی جامعه را در نامه‌ها، به‌مثابه متنی ادبی، دریافت و بررسی کند.

۵- یافته‌ها

با نظر به محتوای نامه‌ها، مضامین فرهنگی را می‌توان در چهار گروه مسائل دینی، جلوه‌های زبانی، سنت‌های فرهنگی و باورهای عامیانه طبقه‌بندی کرد. در ادامه این مضامین با ذکر نمونه‌هایی از متن نامه‌ها تحلیل و ارزیابی می‌گردد.

۵-۱) بعد دینی فرهنگ

بازتاب اندیشه‌های مذهبی در عصر صفوی که توجه به مذهب به منتهای خود رسیده بود، در نامه‌ها فراوان است. از استشهاد به قرآن و کاربرد تشبیه و تمثیل‌های قرآنی گرفته تا مباحث کلامی در باب زیدیه و مسائل شرعی و صوفیانه در نامه‌های مورد نظر می‌تواند چونان آینه‌ای فرهنگ دینی مردم آن عصر و اهمیت باورهای مذهبی را در زندگی مردم آن زمان نمایان کند. در ادامه هر یک از جلوه‌های مذهبی بسته به میزان کاربرد در نامه‌ها بررسی خواهد شد.

۵-۱-۱) استشهاد، تشبیه و تمثیل‌های قرآنی

با توجه به حجم قابل توجه آیات و احادیث موجود در نامه‌ها می‌توان ادعا نمود نویسندگان، جای مراجعه مکرر به قرآن مجید و روایات معصومین (ع) برای دریافت آیه/ حدیث هم‌مضمون با کلام، به حافظه خود رجوع می‌کرده‌اند و مطابق اهدافشان نامه را با آیات یا روایات مزین می‌نموده‌اند. بنابراین فراوانی آیات/ احادیث در نامه‌ها می‌تواند گویای تقید و احترام مردمان آن زمان به کتاب آسمانی و الزام به حفظ آیات و سخنان پیشوایان دین باشد. در میان مضامین متنوع آیات و احادیث، موضوع «حکومت» با بسامد بیشتری همراه است؛ یعنی نگارنده جهت مشروعیت‌بخشی و اشاره به

مقام معنوی خود، آیاتی آورده که گویای حاکمیت الهی اوست و احادیثی را نقل کرده که بر عدالت و جایگاه «ظلّ اللّهی» او تأکید دارد. به عنوان مثال شاه عباس جهت تأکید و تأیید مدعایش در باب الهی بودن حکومت به آیه ۲۶ سوره آل عمران استناد جسته است:

«مهام سلطنت و شهریاری و امور خلافت و جهان داری در قبضه قدرت الهی است و از دیوان کرامت نشان توتی الملک من تشاء و تنزع الملک ممن تشاء عطا می شود» (نوزاد، ۱۳۷۳: ۲۳).

با ذکر این آیه، شاه بیان کرده که حکومتش موهبتی از جانب خداوند است. گاهی هم نویسنده در قالب تشبیه و یا تمثیل از آیه/ حدیث استفاده کرده است. نمونه این کاربرد در نامه خان به استاد زیتون نوازنده و در قالب تمثیل آمده است:

ای خلاصه اهل ساز، به خاطر می رسد که والتین و الزیتون، در شأن ایشان نازل شده، می نماید که با وجود هوای رشت، و طور سینین و هذا البلد الامین نشانه ای از اوست، و خلعت ایشان که موافق لقد خلقنا الانسان فی احسن تقویم است، چرا میل تولم که داخل ثم ردّناهُ اسفل سافلین است نموده اند؟ طریق آن که بزودی توجه نمایند که مشتاقیم (همان: ۱۸۶).

در موارد دیگر نیز، نویسنده جهت پیروی از خداوند یا معصومین (ع) از آیه/ حدیث بهره برده است. مثلاً در نامه شاه اسماعیل دوم به خان آمده:

« ما نیز به مقتضای إرحموا من فی الأرض یرحمکم من فی السماء، بسط بساط رأفت و امتنان جهة اساس کافه جهانیان فرموده ثبات خیر و احسان را بر صفحه خاطر عاطر مصور فرموده بودیم...» (همان: ۸۷).

نویسنده با ذکر حدیثی از پیامبر (ص) در خصوص مهربانی با مردم، بیان کرده که به پیروی از سخن ایشان با اهل جهان به نیکی رفتار کرده است. ۲

۵-۱-۲) نقد و انکار زیدیه

دو نامه ۷۱ و ۱۰۱ از لحاظ مسائل کلامی در خصوص زیدیه و امامیه نامه هایی مهم تلقی می شوند. زیدیه فرقه ای از شیعیان بودند که پس از امام چهارم امامت را از آن زید بن علی بن حسین (ع) می دانستند. ایشان مطابق سخن پیامبر (ص) «الحسن و الحسین إمامان قاما أو قعدا و أبوهما خیر منهما» در امامت این دو امام اتفاق نظر دارند (فرمانیان و موسوی نژاد، ۱۳۸۶: ۱۸۶) و خروج به سیف یا قیام را از شروط امامت می دانند؛ تا آنجا که زید امامت پدر خود را باور نداشت (خالقداد هاشمی، ۱۳۶۱:

۲۰۴). در نامه ۷۱ به دو اصل اعتقادی زیدیه یعنی امامت امام حسن و امام حسین علیهما السلام بر مبنای نص نبوی (ص) و شرط خروج به سیف امام اشاره شده است. خان در پاسخ به عریضه فردی که درخواست بازسازی بقعه صاحب مرشد (از زیدیان) را داشته است، اینطور اعتقادات زیدیه را بیان می‌کند:

و مذهب زیدی را مالش این که غیر امام حسن و امام حسین علیهما السلام که نص صریح نبی دارند نه امام دیگر از ائمه اثنا عشری امام نیستند، به واسطه این که خروج به سیف نیستند، چه خروج به سیف از شرایط امامت است (نوزاد، ۱۳۷۳: ۱۳۶).

در نامه ۱۰۱ نیز برخی اعمال این فرقه بیان شده است. از جمله آن که «زن مردم را که قاضی شیعه عقد کرده باشد به تجدید عقد می‌کنند» یا «گفتن علی ولی الله در بانگ نماز وضو را باطل می‌کند» (همان: ۱۸۵). گویا زیدیه آن زمان زنی را که قاضی شیعه به واسطه شیعه بودن او عقد کرده باشد، مجدد عقد می‌کردند و بر خود حلال می‌دانستند و معتقد بودند ذکر نام امیرالمؤمنین (ع) در اذان سبب بطلان وضو می‌شود.

۵-۱-۳) پابندی به احکام و فرادستی طبقه فقها

نمونه‌هایی از احکام فقهی از جمله رعایت طهارت، تقلید از مجتهد، احکام حج و طلاق در پاره‌ای از نامه‌ها ملاحظه می‌شود که تقید مردم زمان در رعایت احکام شرعی را نمایان می‌کند. در باب طهارت در نامه ۷۷ آمده که دفع بول در صورتی که آب یافت نشود و در تیمم طهارت حاصل نشود، سبب عذاب قبر می‌شود. «جس بول که موجب امراض است و اگر ادرار کنید ممکن که آب یافت نشود و در تیمم طهارت یقینی حاصل نمی‌شود، اغسل الماء بالماء و استهزوا من البول و طهر به فإن عامة عذاب القبر منه» (همان: ۱۴۶). نگارنده در بیان این موضوع، به حدیثی منقول از ابوهریره استناد جسته است.

در خصوص تقلید، خان از مردم رانکوه خواسته در خصوص مسائل شرعی به شیخ مراجعه کنند:

اما بعد چون رجوع کافه انام به علماء اسلام جهت توضیح معضلات دینیه و تنقیح مشکلات ملیه از لوازم است، فاسئلوا اهل الذکر ان کنتم لاتعلمون، مقرر شد که قطنه و سکنه الکای رانکوه و توابع در امور مفصله شرعیه به... شیخ کرم الله کرمه الله که افضل فضلی آن حدود است راجع گشته از او

استفسار عقاید و استیفای فواید نمایند و معزالیه را شیخ الاسلام آن محل و مکان دانسته، عمل به فتوای او کنند (همان: ۱۶۲).

نامه ۱۰۸ نیز دربردارنده حکم عدم وجوب حج بر مفلس:

دگر به مفلس چون حج نمی شود واجب
نه واجب است به من طوف در گه سلطان
(همان: ۲۰۸)

و نامشروع بودن ازدواج با زن سابق پدر است که در قالب مثالی آمده:

و گر نه داده زر و مال را سه طلاق
علی که حامی دین بود و هادی ایمان
به طرز شرع نبی، آن نمی شود که شود
طلاق داده والد، حلال فرزندان
(همان)

به عقیده خان، همانطور که زن مطلقه بر پسران مرد حلال نمی شود، زر و مالی که حضرت علی (ع) طبق حدیث «قد طَلَّقَكَ ثَلَاثًا» سه طلاقه کرده اند، بر مسلمانان حرام است.

۵-۱-۴) افتخار به سیادت و ارادت به معصومین (ع)

از نتایج گسترش تشیع در ایران تفاخر به سیادت و اظهار ارادت و دوستی با خاندان نبوی (ص) بود که در نامه‌هایی از این مجموعه راه یافته است. آنطور که در یک نامه نگارنده صراحتاً محبت خود را به ائمه (ع) بی آنکه از زیدیان زمان بترسد، ابراز کرده است: «من چه ابلهی باشم که در دوستی ائمه معصومین علیهم السلام از باطن زیدی ترسم؟... الحمد لله که محبت امام چند داریم..» (همان: ۱۸۵) و در موردی دیگر به سیادت و انتسابش به خاندان پیامبر (ص) چنین اشاره کرده است: «چون از خاندان ولایت و نبوتیم ظاهراً با هر کسی که در مقام شفقت و مرحمت در می آیم باطن ما نیز مثل ظاهر است و خدشه [ای] در باطن نیست» (همان: ۲۱). ۳

۵-۱-۵) اشتیاق فراوان به اعمال عبادی و صیانت اجتماعی مناسک

از دیگر جلوه‌های دینی فرهنگ که به قلم نگارندگان نامه‌ها در آمده، اشاره به اعمال عبادی مسلمین از جمله امر به معروف، حج، زیارت حرم رضوی و عتبات و سنت وقف است. با خواندن نامه‌هایی

که این محتوا را در خود گنجانده‌اند، بار دیگر اهمیت مذهب در فرهنگ و زندگی مردم این عصر بر خواننده معلوم می‌شود.

۵-۱-۵) وجوب امر به معروف و نهی از منکر بر عموم مردم

در نامه‌های ۳۲، ۸۵ و ۹۵ پیکره‌متنی از امر به معروف و نهی از منکر سخن رفته است؛ چنانچه در نامه ۳۲ شاه طهماسب پس از برشمردن خطاهای خان احمد خود و مردم را ملزم به امر به معروف و نهی از منکر می‌داند:

همه ساله صد هزار زنا لاقل در آن ملک واقع شود ... و اکثر آن دیار در مجلس او همیشه به ساز و قمار اشتغال نمایند و دیگر بدیع که از عدم تقید او به شریعت غرا [در آن ولا] پیدا شده بسیار است پس بنابراین به واسطه امر معروف و نهی منکر بر کافه خلائق منع و زجر او و توابع او لازم است و واجب (همان: ۶۸).

۵-۱-۵) حج و زیارت عتبات و مشهد رضوی

زیارت خانه خدا و مرقد ائمه معصوم (ع) اعمالی هستند که اولی بین تمام مسلمانان و دومی میان شیعیان رسمیت دارد. نامه‌هایی چند از این مجموعه نیز به موضوع حج و زیارت عتبات و حرم امام رضا (ع) پرداخته است. در یک حکمنامه از سوی خان آمده که خواجه علی بیگ - که دولت خان مدیون وی است - «خاطر از علائق لاطایل پرداخت و داعیه طواف بیت‌الله الحرام که از ارکان رفیعه اسلام است، مصمم ضمیر ساخت» و طلب اجازه برای رفتن به حج کرده است. پس از مزرداران خواسته «مقدم شریف ایشان را به غایت الغایت معزز و مکرم داشته، خدمات به تقدیم رسانند و رعایت اعز مشارالیه از واجبات داند» (همان: ۱۶۴-۱۶۵).

خان همچنین در نامه به ملاجلال منجم از سفر به عتبات و محرومیت از زیارت کربلا و نجف به واسطه شیوع طاعون گفته (همان: ۱۹۰) و در نامه به شاه طهماسب ادعا کرده زیارت امام رضا (ع) و «طواف مشهد رضوی» را «به سلطنت دو جهان برابر نمی‌کند» (همان: ۷۵).

۵-۱-۵) کمال مرتبه صلّه رحم

عملی است که در اسلام بسیار بدان سفارش شده است. خان در پاسخ به نامه سلطان محمد رستم‌داری به این عمل اشاره می‌کند و معذرت‌نامه سلطان را که عمه‌زاده او نیز بوده «محمول بر کمال مرتبه ملاحظه صلۀرحم» (همان: ۲۵) می‌داند.

۵-۱-۵) سنت وقف

بعد مذهبی وقف در نامه ۸۸ به چشم می‌خورد. فردی با نام ملا عبدالوهاب بر مزار مولانا ابراهیم جیلانی بقعه‌ای احداث کرده و منافع بقعه را در امور خیر مثل اطعام رهگذران و غیره صرف کرده است. آنگاه از روی ارادت و اخلاص «آن محل و مکان و املاک و اراضی را وقف سده سنی گردانید تا ثواب و حسنات این خیرات و میراث نثار و ایثار روح پرفتوح آن امام انام و ملجأ خاص و عوام شود». خود نیز تولیت آن بقعه را به عهده گرفته و وصیت کرده که پس از او فرزندان متولی آن مکان شوند (همان: ۱۶۰).

۵-۱-۶) تصوف و عقاید صوفیانه

در خصوص عقاید صوفیه و سلسله‌های عرفانی اشاراتی در نامه‌ها صورت گرفته است. ۴ چنانچه در نامه ۷ خان احمد بحث دیدار خداوند با چشم سر را پیش کشیده و ادعا نموده که خود را منکر لقاء نمی‌داند:

یا حضرت خلیل جلیل ... پیش طایفه ناجیه صوفیه که اگر دیگران معبود را دانسته‌اند ایشان به چشمی که می‌توان دید دیده‌اند و منکر لقا نیستم، تا حاشا از زمره اولئک الذین کفروا بآیات ربهم و لقاءه نباشم (همان: ۳۳).

و در نامه ۹۰ حکم پیشوایی میرحیدر در سلسله حیدریه را صادر کرده که از جهت معرفی سلسله حیدریه (منسوب به جلال‌الدین حیدر) و آداب ورود به آن اهمیت دارد:

... سید الاکبر میر حیدر به حضور رسید و داعیه انتظام در حزب کرامت‌ارتسام درویشان سلسله شریفه سلطان جلال‌الدین حیدر روح الله روح الاطهر ظاهر گردانید و او را علی طریق ارباب الطریق به فاتحه و تکبیر و تصدیق و تقریر و تعلیم قواعد و تفهیم عقاید بدین زمره رفیعه منسوب گردانیدیم (همان: ۱۶۳).

۵-۲) بعد زبانی فرهنگ

عناصر زبانی در هر متن ادبی از آن جهت که فرهنگ زبانی یک ملت را به تصویر می‌کشند، قابل تأمل اند. در نامه‌های خان احمدخان گیلانی جلوه‌های زبانی و ادبی همچون کاربرد شعر، امثال، واژگان ترکی و گیلکی و ناسزا دیده می‌شود که در شناخت جنبه‌هایی از زبان و ادبیات آن دوره اهمیت فراوان دارد.

۵-۲-۱) اشعار

شماری از منابع ادبی و تاریخی، از خان احمد به عنوان مردی ادیب و شعر دوست یاد کرده‌اند. عبدالحمین نوایی در نگارش سرگذشت خان احمد، او را «مردی شعر شناس و شاعر و ادیب» خوانده (همان: ۹) و گلچین معانی در توضیح قصیده حیات‌گیلانی در مدح خان احمد آورده است که «علما و فضلا، شعرا و ظرفا، ارباب هنر و اصحاب خیرت و جمیع اهل معارک سیما کشتی گیران» از منافع و عواطف خان برخوردار بودند (گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۱: ۳۴۴). به گواه او در کاروان هند (۱۳۶۹) و مکتب وقوع (۱۳۷۴)، شاعرانی چون میلی هروی، قراری گیلانی، حیات‌گیلانی و ذوقی تونی نزد خان تربیت و از عنایات او بهره‌مند می‌شدند. پس جای شگفت نیست که در پیکره متنی، شاهد نامه‌هایی باشیم که به شعر نگاشته شده‌اند (نامه‌های ۵۰، ۵۱، ۸۱، ۸۲، ۱۰۷ و ۱۰۸) و یا در آنها ابیاتی از شاعران بزرگ - به ویژه سعدی و حافظ - تضمین شده باشد.^۵ مثلاً قاضی محمد ورامینی به دستور شاه طهماسب نامه‌ای منظوم به خان نوشته که ده بیت آغازین آن وصف گیلان است:

به روزگار خداوندگار فخر جهان بعینه همچو بهشت است عرصه جیلان
توان بهشت برین خواندندش که هست درو همیشه فیض بهاری و نیست فصل خزان...
(نوزاد، ۱۳۷۳: ۱۹۸)

آنگاه با تخلصی چنین، آغاز به ستایش خان احمد می‌کند:

چه حاجتی به ازین کاندرو بود والی سپهر مشرق و مغرب ستوده احمدخان
(همان: ۱۹۹)

گوینده در پنجاه و دو بیت فضایل خان را می‌ستاید و نامه خود را با دعا در حق خان گیلان به پایان می‌رساند:

همیشه تا که سراید، هزار، از سر حال مدام تا که در آید، به باغ، گل خندان

چو گل به باغ ایالت هزار سال بخند

به ظل دولت شاهی هزار سال بمان

(همان: ۲۰۳)

خان احمد این نامه را متقابلاً به شعر پاسخ می‌دهد و با شرح دوری از شاه صفوی و درخواست عنایت از او، سخن خود را آغاز می‌کند:

فغان که سوخت مرا جان ز آتش هجران
چنین که کشتی من اوفتاده در گرداب
به غیر غرق شدن چاره‌ای نمی‌دانم
و گرنه چاره کارم نمی‌توانم کرد

هزار درد مرا و تمام بی‌درمان
گسست لنگر و از کف ربود ضعف عنان
مگر که نوح نجاتم دهد از این طوفان
به غیر مرحمت شاه وقت و نوح زمان

(همان: ۲۰۴)

سپس در ده بیت، به رسیدن نامه شاه و وصف آن می‌پردازد. آنگاه از احوال مردم گیلان می‌گوید. مردمی که:

همه چو آتش سوزنده‌اند، دور از آب
همه چو صورت دیوار ناامید از قوت
ستاده جمله ز حسرت چو خاک پابرجا
ز آه سینه‌اشان خشک گشته دریاها
جزیشان همه ثابت چو مال گبر و یهود
همه چو آب روان می‌دوند از پی نان
نشسته‌اند یکایک به کار خود حیران
ز بس که باده صفت گشته‌اند سرگردان
ز آب دیده‌اشان کوه‌ها شده عمان
به آن که هیچ از اینها نیامده کفران

(همان: ۲۰۶)

خان توجه بیشتر شاه به روم (عثمانی) را باعث مشکلات مردم و مسائل مذهبی تلقی می‌کند:

چو لطف شاه به رومیه بیشتر باشد
مدد همی طلبند از حنیفه و عثمان

(همان)

و پس از بیان مطالبی چند، با دعا در حق شاه نامه خود را پایان می‌بخشد:

مناسب آن که ازین پس دعای شاه کنم
همیشه تا متوالی رسد ز حکم قضا
نهال زندگیش از خزان مصون بادا
چو شکر منعم واجب شده‌ست بر انسان
به باغ نوبت عدل بهار و ظلم خزان
خوش است باغ جهان در پناهش آبادان

(همان: ۲۰۹)

این نامه جدا از ارزش ادبی، از آنجا که وضع مردم گیلان و ارتباط خان با شاه ایران را نشان می‌دهد، از منظر اجتماعی و سیاسی نیز اهمیت فراوان دارد. به اذعان خان، درگیری شاه با عثمانی‌ها (رومیان) سبب برخی آشفته‌گی‌ها در داخل ایران شده است که خان گیلان با صراحت آنها را بیان می‌کند.

از این‌ها گذشته، همانطور که منابع تاریخی گواهی می‌دهند، در عصر صفوی قهوه‌خانه‌ها کانون گردهمایی مردم بوده و در آن اموری چون خوانش متون و اشعار شاعران جریان داشته است. از طرفی، درگیری نظامیان ایران در مرزهای شرقی و غربی و اوضاع ملتهد سیاسی، مردم را به خواندن آثار حماسی به خصوص شاهنامه بیشتر متمایل می‌کرد. به همین دلیل نقالان در قهوه‌خانه‌ها به نقل روایات حماسی می‌پرداختند و مردم می‌کوشیدند آنها را در ذهن و ضمیر خود به ثبت برسانند (لسان، ۱۳۵۴). از آنجا که ابیاتی از شاهنامه و دیگر اوزان حماسی در نامه‌ها تضمین شده است، می‌توان آنها را از منظر هویت ملی هم بررسی کرد. به عنوان مثال در نامه شاه طهماسب به خان احمد گیلانی که در توییح سرکشی‌ها و اقدامات قبیح او نوشته شده، وقتی شاه طهماسب از فردی با نام کیارستم یاد می‌کند، بیتی درباره رستم از فردوسی نقل می‌کند:

«... و شجاعت آثار کیارستم

گمانت چنان بود کو رستم است و یا آفتاب سفیده دم است

با اکثر متعینان خود مثل مهرداد و ایشیک آقاسی و غیر ذلک در رشت گذاشتی...» (نوزاد، ۱۳۷۳: ۶۵).

تأثیرپذیری از هویت ملی تنها به شاهنامه ختم نمی‌شود و نگارندگان بنا بر محتوای نامه خود، از دیگر متون و وزن‌های حماسی نیز بهره گرفته‌اند. شاه طهماسب در نامه به خان، به منظور نصیحت و تعلیم شیوه مملکت‌داری، بیتی از سعدی را «اندر دل‌داری هنرمندان» و لزوم پرورش «اهل شمشیر» و «اهل قلم» نقل کرده تا خان از آن عبرت بگیرد:

قلم‌زن نگه دار و شمشیرزن نه مطرب که مردی نیاید ز زن

(همان: ۶۸)

نامهٔ خان احمد به کامران میرزا کوهدمی، یکی از حاکمان گیلان، که به منظور دفاع در برابر «کنایه»های او نوشته شده نیز در بردارندهٔ یک نصیحت است. خان به کامران میرزا هشدار داده که «به زور بازوی خود غرّه نشوند و از تقدیر الهی غافل نگردند» و در همین راستا بیتی از بوستان سعدی را به کار بسته:

نه شیران به سرپنجه خوردند و زور نه سختی رسد از ضعیفی به مور

(همان: ۱۰۴).

و شاه طهماسب در آغاز نامه به خان احمد گیلانی از مشیت الهی و عنایت پیامبر^(ص) در به سلطنت رسیدن دودمان صفوی گفته و لطف الهی را مایهٔ تمام کامروایی‌های خود دانسته است. آنگاه خود بیتی در بحر متقارب سروده و ضمیمهٔ کلامش کرده است:

چو لطف خدا شد مددکار ما به هر کار دولت بود یار ما

(همان: ۶۳).

۵-۲-۲) امثال

مثل‌ها عبارات و جملاتی هستند متضمن ماجرای خاص که افراد در موقعیت‌های مشابه آن‌ها را به کار می‌گیرند. هر قوم و ملتی ضرب‌المثل‌های خاص خود را دارد که در شناخت زبان و فرهنگ ایشان شایان توجه است. در نامه‌ها نیز امثالی به فارسی و عربی و حتی گیلکی به کار رفته که به صورت الفبایی در جدول (۲) عرضه شده است:

جدول (۲)

*از نردبان هر که بالا می‌رود دیرترک می‌رود و هر که می‌افتد زودترک می‌جسته (نامهٔ ۴۶)، *السلطان فی البلد، كالروح فی الجسد (نامهٔ ۷۲)، *الشاکرُ یستحقُّ المزید (نامهٔ ۴۴)، *العاقلُ یکفیه الاشارة (نامهٔ ۱۰۵)، *العیان لایحتاج الی البیان (نامهٔ ۳۹)، *حلوا نه آن خورد که بود دست او دراز/حلوا کسی خورد که دهد زرق بی‌نیاز (نامهٔ ۴۶)، *خویره خورم، خوی‌ره گردانم (نامهٔ ۱۰۶)، *ذکرُ الوحشۃ وحشۃ (۴۳نامهٔ)، *کارد به استخوان رسیدن (۳۳نامهٔ)، *ما همه امتان جد توایم (نامهٔ ۱۰۴)

در نامهٔ خان به کامران میرزا کوهدمی - از سرداران گیلان - دو ضرب‌المثل بدین شرح آمده است:

به دولت دو سه روزه مغرور مشو که ترقی را مثل حرکت صعودی گرفته‌اند، و مثل است که از نزدبان هر که بالا می‌رود دیرترک می‌رود و هر که می‌افتد زودترک می‌جسته، چه حرکت هبوطی فری آسان‌تر است، مثل قدما است:

حلوانه آن خورد که بود دست او دراز حلوا کسی خورد که دهد زرق بی‌نیاز (همان: ۱۰۴)
همچنین اصطلاح گیلکی «خویره خورم، خوی‌ره گردانم» (نامه ۱۰۶) اگرچه معنای آن واضح نیست اما از این نظر که مختص زبان و فرهنگ گیلان است، حائز اهمیت است.

«و شما به قول بیه پیشی، خویره خورم، خوی‌ره گردانم، سلوک نموده‌اند که من خداوندی آنها بایدم کرد» (همان: ۱۹۴).

۵-۲-۳ واژگان ترکی

از آنجا که شاه عباس ترک‌نژاد بود و دولتمردان وی اصالت ترک داشتند، دور از انتظار نبوده که واژگان ترکی در نامه‌ها راه پیدا کند. چنانچه اغلب مناصب حکومتی و اصطلاحات گوناگون به زبان ترکی آمده است. در ادامه، واژگان ترکی نامه‌ها با معنای فارسی‌شان از لغتنامهٔ دهخدا بیان می‌شود:

«اقلی» (نامهٔ ۴۰) = پسر، «ألكا/ألگا/الکه» (نامه‌های ۳، ۲۸، ۳۲، ۳۳، ۳۶، ۴۲، ۴۶، ۸۹، ۹۳، ۹۹، ۱۰۶) =
مُلک و ناحیه، «ایلچی» (نامه‌های ۳۶، ۴۲، ۱۰۷) = فرستاده، «بیگ/بیگ» (نامه‌های ۱، ۴، ۱۹، ۲۴، ۲۸، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۴۰، ۴۵، ۶۸، ۹۱) = لقب اشخاص بزرگ، «تمغا» (نامهٔ ۴۴) = مهر شاه بر فرمان‌ها.
«تومان» (نامه‌های ۱۲، ۳۲، ۳۳، ۴۹، ۵۰، ۷۰، ۱۰۷) = ده هزار. «ترخان» (نامه‌های ۷۵، ۱۰۷، ۱۰۸) =
معافیت خطا، «تیول» (نامه‌های ۳۲، ۴۴، ۴۶) = واگذار کردن عواید زمین یا مالیات روستا به یکی از خدمتگذاران دربار در ازاء مواجب، «سیورغال» (نامه‌های ۳۲، ۳۳) = زمینی که پادشاه جهت معیشت به مستحق دهد، «شلتاق» (نامهٔ ۴۴) = نزاع شرعی، «قورچی» (نامه‌های ۳۲، ۶۸) = سلاح‌دار،
«مچلکا» (نامه‌های ۴۸، ۸۰) = عهدنامهٔ مجرمان، «مشتلق» (نامهٔ ۴۵) = شکرانه، «یراق» (نامهٔ ۶۸) = سلاح.
«ایشیک آقاسی» (نامه‌های ۳۲، ۴۵) = رئیس سران درگاه بوده که از جمله وظایف او ریاست تشریفات در مجالس عمومی و سرپرستی دربانان و نگهبانان و آقایان بوده است (دبیرسیاقی، ۱۳۳۴، ۸۸).

«یساول‌باشی» (نامه‌های ۳۲، ۳۳) = از ریشه مغولی یسا *yasa* به معنای «قانون یا فرمان» است و یساولان مجریان فرمان‌های سلطان در پیشگاه وی بوده‌اند (همان: ۱۲۰).

«در تاریخ ماه محرم، حسین قلی‌بک یساول‌باشی قورچی شاملو را نزد تو فرستادیم که کس و مردم خود را از گیلان بیه‌پس، حسب حکم جهان مطاع بازگردان» (نوزاد، ۱۳۷۳: ۶۴-۶۵).

۵-۲-۴) واژگان گیلکی

اصالت گیلکی و حکومت بر خطه گیلان بر دایره واژگانی خان احمد گیلانی مؤثر بوده؛ آنطور که پاره‌ای اصطلاحات و لغات گیلکی به شرح زیر در مکاتبات او دیده می‌شود:

«ترشربت‌پزی» و «گمچ‌کن» دو پیشه هستند. شربت‌پزی منصب افرادی بوده که در حلواخانه کار می‌کرده‌اند (همان: ۳۱۶):

«تیرشربت‌پزی چیزی نیست که ساختن آن مشقتی داشته باشد» (همان: ۱۱۵).

و گمچ‌کن سازنده ظروف سفالی و مرکب از گمچ به معنی «گونه‌ای ظرف سفالی بدون لعاب یا لعابدار گیلکی و مخصوص پخت خورش» و کون در معنی «سازنده» است (همان: ۲۳۸):

«عرضه داشت کمترین بندگان گمچ‌کن، به عرض می‌رساند که چون منصب دیوان را به اهل اصناف شفقت فرموده‌اند بنده هم داخل اصنافم. مهرباری کوچک را بر بنده شفقت فرمایند» (همان: ۱۰۹).

«دوساق» حبس و «ریکا» در گویش مازنی به معنای پسر است (دهخدا «پسر»). «کاسه / کاس» لقبی گیلکی و به معنی «دارنده چشمان آبی یا سبز زیتونی» است (نوزاد، ۱۳۷۳: ۲۱۸). «ورستر» نیز «گونه‌ای نگهبانی ملی و یا تشکیلات مدافعان مردمی بوده است و شاید فرمانده این گروه ورستر نامیده می‌شده است» (همان: ۲۴۳).

۵-۲-۵) ناسزا

در نامه‌های ۳۲، ۵۰، ۵۷، ۶۴، ۱۰۱ برخی الفاظ رکیک و دور از ادب در مواجهه با افراد ملاحظه می‌شود که در شناخت فرهنگ زبانی آن دوره حائز اهمیت است. مثلاً در نامه شاه طهماسب به خان آمده:

«و دیگر آن کیدی حرام‌زاده بقیه‌السیف احمد نام ملازم سلطان بایزید که قدمش به او مبارک بود ... منع نمودی» (همان: ۶۷).

و خان در پاسخ به فردی که ادعا کرده بود او را در خواب دیده آورده است: «اگر از جانب خدا سخن داری جواب این، و اگر از جانب خود سخن داری سخن تو ده گز به نیم گوز» (همان: ۱۲۶).

۳-۵) کنش‌های فرهنگی

نامه‌های پیکره‌متنی از کنش‌هایی سخن آورده که در شناخت فضای فرهنگی عصر صفوی بسیار ارزشمندند؛ همچون «روضه‌خوانی» و «گلابگیری» که اولی متناسب با فضای عقیدتی این عصر و دیگری ویژه‌ی دربار خان بوده و سبب برجستگی این اثر در معرفی سنت‌های اجتماعی و فرهنگی عصر صفوی در مقایسه با سایر منشآت و نامه‌ها شده است. این کنش‌ها عبارتند از:

۳-۵-۱) آزادکردن بنده:

خان طی نامه‌ای یک غلام هندی را برای پادشاه الهی آزاد کرده است: «یک نفر غلام هندی‌الاصل، متوسط القامه، بین السواد و البیاض، المسمی به استاد بهار، که به طریق اتباع از مولوی جمشید قصه‌خوان به این جانب تعلق عبدیت پیدا کرده بود، قیلاً لثواب الله، آزاد کرده شد» (همان: ۱۰۶).

۳-۵-۲) روضه‌خوانی:

روضه‌خوانی و عزاداری در ایام شهادت ائمه^(ع) از دستاوردهای گسترش تشیع در ایران عصر صفوی بود. پس از آن که حسین واعظ کاشفی کتاب *روضه‌الشهدا* را در رثای شهدای کربلا نوشت، از همان آغاز عصر صفوی این مقتل در مجالس سوگواری امام حسین^(ع) خوانده می‌شد و کسانی که *روضه‌الشهدا* می‌خواندند به روضه‌خوان و این مجالس به روضه‌خوانی معروف شد (سجودی، ۱۳۹۲: ۵۴). روضه‌خوان‌ها نزد شیعیان مورد احترام بودند؛ همانطور که در نامه‌های ۸۶ و ۹۸ خان احمد مردم را به رعایت روضه‌خوان فراخوانده است:

چون در همه بلاد مسلمین متعارف است که امرا و اماجد و اعیان بعد از استماع روضه‌شهدا رعایت روضه‌خوان نمایند مقرر فرمودیم که از آن قبل جماعتی که به تجدید از روضه‌خوان مجلس... مولانا محمد حافظ، آن عبارت کثیر البلاغه به افصح لسان و ابلیغ بیان شنیده‌اند امداد و اسعاد و هواداری او به وجه بلیغ نمایند (همان: ۱۵۸).

۳-۵-۳) گلابگیری:

نامه ۲۱ را خان به شاه قاسم گلابگیر نوشته است. مصحح در توضیح این نامه گلابگیری را یکی

از رسوم دربار خان احمد دانسته است. اما جدا از رسم دربار، این عمل می‌تواند به‌عنوان یک کنش اجتماعی مورد بررسی قرار گیرد. به‌خصوص که خان از شاه قاسم خواسته در کنار گلابگیری، فنون آن را نیز آموزش دهد:

... تصویر ضمیر حقایق‌پذیر اعلی‌حضرت... سید شاه قاسم... آنکه، قبل ازین در حضور ملازم ایشان مقرر شده بود که گلابگیری که مهارتی داشته باشند بفرستند که تا دو هفته توقف نموده چند مینا گلاب بگیرد و تعلیم دقایق این فن نمایند، حالا که وقت رسیده اگر ملتفت شوند در محل خود است (همان: ۴۹).

۴-۵) خرافات و باورهای عامیانه

یکی از نکات جالب توجه نامه‌ها باورهای خرافی مردم مثل اعتقاد به طالع و تأثیر کواکب در سرنوشت است.^۶ به‌عنوان مثال باور به سعد و نحس اوقات با طرح مباحثی چون طالع‌بینی و علم رمل در نامه به ملاجلال منجم آمده است. خان در این نامه بی‌اعتقادی خود نسبت به این مسائل را اظهار کرده است:

... از طریق دانایان نجوم بیرون رفته که بنای ساعت منازل دیلمان و لاهجان را، ملا میرحسین بد تعیین کرده که یکی بندی‌خانه و دیگری فسق‌خانه شده. ای صاحب انصاف، صاحب‌خانه را قران نحسین سرطانی که اصعب قرانات نحسین است، هر گاه در طالع شود، بالای منزلی چون دفع آن می‌تواند کرد (همان: ۱۹۰).

باور عامیانهٔ دیگر «کم خردی بلندقامتان» است که در نامه به ملا میرحسین وزیر آمده: «اگرچه می‌گویند که مردم دراز بی‌عقل می‌باشند، اما آنقدر بی‌عقل نیستند که تمیز کوه تا گیلان نکنند» (همان: ۱۳۳).

۶- نتیجه‌گیری

با مراجعه به نامه‌های خان احمدخان گیلانی، نخستین مسأله‌ای که در خصوص فرهنگ عصر صفوی جلب توجه می‌کند، موضوعات مذهبی طرح شده در نامه‌هاست که بر مبنای آنها می‌توان گفت: جامعهٔ آن زمان رویکردی مذهبی داشته و مردم از اعتقادات محکمی برخوردار بوده‌اند که باورهایشان را حتی در مکاتباتشان بروز می‌داده‌اند. کاربرد فراوان آیات و احادیث ضمن کلام که نشان از الزام نگارندگان به حفظ کلام خدا و معصومین^۷ دارد، بیان دیدگاه‌های شیعه، گفتگوهای کلامی با مذاهب اهل سنت و زیدی و طرح مسائل فقهی و صوفیانه همگی گواه بر جوّ مذهبی آن زمان است که بخش قابل‌توجهی از آنها تحت‌تأثیر گسترش تشیع در آن عصر است. پس از مسائل آیینی،

محتوای فرهنگی دیگر مقولات زبانی است که در قالب واژگان ترکی و گیلکی، اشعار و تعبیرات عامیانه بازتاب یافته است. اصالت آذری صفویان و تعلق خان احمد به خطه گیلان دلیل بر وفور واژگان ترکی و گیلکی به عنوان یک اجتماع خاص در نامه‌هاست. در این میان، کاربرد فراوان شعر در کنار امثال و اصطلاحات عامیانه که جلوه‌گر شعر دوستی خان گیلان و روحیات و باورهای مردم آن روزگار است، در شناساندن فرهنگ زبانی عصر صفوی شایان توجه است. این اشعار در مضامین مرتبط با کلام بوده و از شاعران مختلف گذشته و معاصر با صفویان نقل شده است. تا آنجا که برخی نامه‌ها به شعر نوشته شده است. همچنین، با نظر به اوزان حماسی به کاررفته در نامه‌ها، به خصوص تضمین از شاهنامه فردوسی، نقش هویت ملی در فرهنگ و ادب مردم آن زمان شایان توجه است. از دیگر عناصر بازمانده فرهنگ زبانی مثل‌ها هستند که از باورها و رخدادهای زندگی انسان مایه گرفته‌اند. مقوله فرهنگی دیگر سنت‌های اجتماعی و پنداشتهای خرافی هستند که دیدگاه‌های عامیانه آن زمان را بازتاب می‌دهند و در نمایاندن سیمای فرهنگی آن زمان نقش قابل ملاحظه‌ای دارند.

یادداشتها

۱. به پیش در شرق سفیدرود با مرکزیت شهر لاهیجان و بیه پس قسمت غربی آن با مرکزیت شهر رشت بود.
۲. آیات و احادیث بیشتر در نامه‌های ۲، ۷، ۳۲، ۳۳، ۳۷، ۴۰، ۴۵، ۴۶، ۶۹، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۸۰، ۸۵، ۸۸، ۸۹، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۸.
۳. ر.ک به نامه‌های ۲، ۳۵، ۳۸، ۴۳ و ۱۰۱.
۴. ر.ک شود به نامه‌های ۷، ۷۳، ۸۰، ۹۰، ۱۰۴، ۱۰۶.
۵. اشعار بیشتر در نامه‌های ۴، ۶، ۱۱، ۳۲، ۳۳، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۴۵، ۵۳، ۵۵، ۶۲، ۷۳، ۷۶، ۸۷، ۹۲، ۹۹ و ۱۰۶.
۶. ر.ک به نامه‌های ۱، ۲، ۳۲، ۳۶، ۳۹، ۴۴، ۱۰۴.

منابع

آیدوغموش اوغلو، جهاد. (۱۳۹۷). «مسأله گیلان و مکاتبات بین دولت عثمانی و دولت صفوی، در فاصله سال‌های ۹۹۹-۱۰۰۵ هـ.ق/۱۵۹۰-۱۵۹۶م». ترجمه احمد برجلو و نصرالله پورمحمدی املشی. در *تاریخنامه خوارزمی*. ۵ (۲۱). بهار. صص ۱-۱۵.

براون، ادوارد. (۱۹۲۴). *تاریخ ادبی ایران*. (ج. ۴). ترجمه رشید یاسمی. تهران: بنیاد کتاب. ۱۳۶۴ش.

بزرگ بیدلی، سعید و ایرانی، نفیسه. (۱۳۹۰). «بررسی زندگانی «میرتذکره» در آیینۀ منشآت او». در **تاریخ ادبیات**. پاییز. (۶۶). صص ۲۳-۵۴.

بهرام نژاد، محسن. (۱۳۸۷). «منشآت محمدحسین تفرشی کندوکاوی در زندگی فرهنگی و دیوانی او». در **آیینۀ میراث**. زمستان. (۴۳). صص ۹۳-۱۲۴.

پورعزت، علی اصغر. (۱۳۸۵). **شناسایی مبانی و شاخص‌های پایدار تدوین چشم‌انداز فرهنگ کشور (بر اساس تحلیل منطقی متن نهج البلاغه و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران)**، تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.

چلبی، مسعود. (۱۳۷۵). **جامعه‌شناسی نظم: تشریح و تحلیل نظری نظم اجتماعی**. تهران: نشر نی.

حضرتی صومعه، زهرا و مبارک، سهیلا. (۱۳۹۴). **مبانی جامعه‌شناسی**. تهران: بهمن برنا.

خالقداد هاشمی، مصطفی. (۱۳۶۱). **توضیح المثل ترجمه کتاب «الملل و النحل» ابوالفتح محمد بن عبدالکریم شهرستانی**. با مقدمه و حواشی و تصحیح و تعلیقات سید محمدرضا جلالی نایینی. تهران: انتشارات اقبال.

خالقی مطلق، جلال (مصحح). (۱۳۶۶). **شاهنامه**. سروده ابوالقاسم فردوسی. با مقدمه احسان یارشاطر.

نیویورک: Bibliotheca Persica.

دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). **لغتنامه**. تهران: مؤسسه لغتنامه دهخدا.

زبان فهم نصیری، سارا؛ حسن زاده، اسماعیل و احمدی، نزهت. (۱۳۹۶). «واکنش به فرامین ممنوعیت شراب، مواد مخدر و ریش زدن در چند نامه اخوانی از قرن یازدهم» در **مطالعات تاریخ فرهنگی**. ۹ (۳۴). زمستان ۱۳۹۶. صص ۲۵-۵۰.

سجودی، مرتضی. (۱۳۹۲). «فرهنگ عامه در زمان صفویه». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه شهید چمران اهواز.

سیوری، راجر. (۱۳۸۵). **ایران عصر صفوی**. ترجمه کامبیز عزیزی. تهران: نشر مرکز.

فرمانیان، مهدی و موسوی نژاد، علی. (۱۳۸۶). **زبیدیه «تاریخ و عقاید»**. قم: نشر ادیان.

فلسفی، نصرالله. (۱۳۳۹). **زندگانی شاه عباس اول**. (ج. ۳). چاپ سوم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۵۳.

گلچین معانی، احمد. (۱۳۷۴). **مکتب وقوع در شعر فارسی**. مشهد: دانشگاه فردوسی.

گلچین معانی، احمد. (۱۳۶۹). **کاروان هند**. (ج. ۱). مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

لسان، حسین. (۱۳۵۴). «شاهنامه خوانی». در *نشریه هنر و مردم*. (۱۵۹-۱۶۰). دی و بهمن. صص ۲-۱۶.

مباشری، محبوبه. (۱۳۸۹). *فرهنگ اجتماعی عصر مولانا*. تهران: سروش.
متولی، عبدالله. (۱۳۹۱). «بازتاب رویکردهای مذهبی در مراسلات عصر صفوی». در *مطالعات تاریخ اسلام*. ۴ (۱۲). بهار. صص ۱۶۹-۱۹۱.

مؤمنی راد، اکبر؛ علی آبادی، خدیجه، فردانش، هاشم؛ مزینی، ناصر. (۱۳۹۲، زمستان). «تحلیل محتوای کیفی در آیین پژوهش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج». در *فصلنامه اندازه گیری تربیتی*. ۱۴ (۴). صص ۱۸۷-۲۲۲.

مینورسکی، ولادیمیر. (۱۳۳۴). *سازمان اداری حکومت صفوی با تحقیقات و حواشی و تعلیقات استاد مینورسکی بر تذکره الملوک*. ترجمه مسعود رجب نیا. حواشی و فهرس و مقدمه و امعان نظر محمد دبیرسیاقی. تهران: زوار.

نیک گهر، عبدالحسین. (۱۳۷۳). *مبانی جامعه شناسی و معرفی تحقیقات کلاسیک جامعه شناسی*. تهران: رایزن.

نویی، عبدالحسین و غفاری فر، عباسقلی. (۱۳۸۸). *تاریخ تحولات سیاسی اجتماعی و فرهنگی ایران در دوره صفویه*. تهران: سمت.

نوزاد، فریدون (مصحح). (۱۳۷۳). *نامه های خان احمد گیلانی*. تهران: بهمن.

یوسفی، غلامحسین (مصحح). (۱۳۹۲). *بوستان سعدی "سعدی نامه"*. سروده شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی. تهران: خوارزمی.

Persian References Translated to English

Aydogmuşoglu, Jihad. (2017). "The Gilan Question and Correspondence Between the Ottoman and Safavid States, 999-1005 AH/1590-1596 AD". Ahmad Borjloo and Nasrollah Pourmohammadi Amlashi. In *Tarikhnameh Kharazmi*. 5 (21). spring pp. 1-15. [In Persian]

Bahramnejad, Mohsen. (2008). "The Correspondence of Mohammad Hossein Tafreshi: An Inquiry into His Cultural and Administrative Life". In *Mirror of Heritage*. winter (43). pp. 93-124. [In Persian]

Bozorg Bidli, Saeed and Irani, Nafiseg. (2011). A Study of the Life of Mir-Tazkareh Through His Correspondence". In *Literature history*. autumn (66). pp. 54-23. [In Persian]

Brown, Edward. (1924). *Literary history of Iran*. (vol. 4). Translated by Rashid Yasemi. Tehran: Book Foundation. 1985 [In Persian]

Chalabi, Masoud. (1996). *Sociology of order: description and theoretical analysis of social order*. Tehran: Ney Publication. [In Persian]

Dehkhoda, Ali Akbar. (1998). *Dictionary*. Tehran: Dehkhoda Dictionary Institute. [In Persian]

Falsafi, Nasrollah. (1974). *The life of Shah Abbas I*. (vol. 3). Third edition. Tehran: Tehran University. [In Persian]

Farmanian, Mahdi and Mousavinejad, Ali. (2007). *Zaidiyyah "The History and Beliefs"*. Qom: Adyan Publication. [In Persian]

Golchin Maani, Ahmad. (1990). *The caravan of India*. (vol. 1). Mashhad: Astan Qods Razavi Printing and Publishing Institute. [In Persian]

Golchin Maani, Ahmad. (1995). *Vogou School in Persian poetry*. Mashhad: Ferdowsi University. [In Persian]

Hazrati Some'e, Zahra and Mobarak, Soheila. (2014). *Basics of sociology*. Tehran: Bahman Borna. [In Persian]

Khaleghdad Hashemi, Mostafa. (1982). *Tozih al-Melal the translation of the book "Al-Melal and Al-Nebal" by Abu. al-Fath Mohammad ibn Abdol-Karim Shabrestani*. With the introduction, margins, corrections and notes by Sayyed Mohammadreza Jalali Nayini. Tehran: Iqbal Publications. [In Persian]

Khaleghi Motlagh, Jalal (corrected). (1987). *Shahnameh*. Written by Abolghasem Ferdowsi. With an introduction by Ehsan Yarshater. New York: Bibliotheca Persica. [In Persian]

Lesan, Hossein. (1975). "Reading Shahnameh". In *Art and People Journal*. (159-160). December and February. pp. 2-16. [In Persian]

Minorsky, Vladimir. (1955). *The administrative organization of the Safavid government with the researches and notes of Professor Minorski on Tazkerat al-Moluk*. Translation by Masoud Rajabnia. Margins, indexes, introduction and attention by Mohammad Dabirsiaghi. Tehran: Zavvar Publication. [In Persian]

Mobasheri, Mahboubeh. (2010). *The Social culture of Rumi's Era*. Tehran: Soroush. [In Persian]

Momeni Rad, Akbar; Aliabadi, Khadijeh, Fardanesh, Hashem; Mazini, Naser. (2013). "Qualitative content analysis in research tradition:nature, stages and validity of the results". In *the educational measurement quarterly*. 14 (4). Winter. pp. 187-222. [In Persian]

Motevalli, Abdullah. (2011). "The Reflection of religious approaches in the correspondence of the Safavid era". In *Islamic history studies*. 4 (12). spring pp. 169-191. [In Persian]

Navaei, Abdol Hossein and Ghaffari Far, Abbas Qoli. (2019). *History of Political, Social and Cultural Transformation of Iran in Safavid Period*. Tehran: Samt Publication. [In Persian]

Nikgozar, Abdol Hossein. (1994). *The basics of sociology and the introduction of classic sociological research*. Tehran: Raizan Publication. [In Persian]

Nowzad, Fereydoun (edited). (1994). *Khan Ahmad Khan Gilani's Letters*. Tehran: Bahman Publication. [In Persian]

Pourezat, Ali Asghar. (2006). *Identifying the resistant basics and indexes of Compilation of the perspective of the country's culture (based on the logical analysis of the text of Nahj al-Balagha and the Constitution of the Islamic Republic of Iran)*, Tehran: Secretariat of the Supreme Council of Cultural Revolution. [In Persian]

Savory, Roger. (2006). *Iran under the Safavid*. Translated by Kambiz Azizi. Tehran: Markaz Publication. [In Persian]

Sodjoudi, Morteza. (2012). "Folklore in Safavid era". Master's thesis. Faculty of Literature and Humanities. Shahid Chamran University of Ahvaz. [In Persian]

Yousofi, Gholamhossein (edited). (2012). *Saadi Bustan "Saadinameh"*. written by Sheikh Mosleh aldin Saadi Shirazi. Tehran: Kharazmi Publication. [In Persian]

Zabanfahm Nasiri, Sara; Hassanzadeh, Ismail and Ahmadi, Nezhat. (2016). "Reactions to prohibitions on Alcohol, Narcotics and shaving in several letters of the 11th century" in *cultural history studies*. 9 (34). Winter 2016. pp. 25-50. [In Persian]

CONFIDENTIAL

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

